

**КРАЄЗНАВЧІ МАТЕРІАЛИ КОЗЕЛЕЦЬКОЇ АКТОВОЇ КНИГИ
(1664 – 1765 рр.)**

Досліджується актова книга міста Козельця, сотенного центру Київського полку, що вміщує справи, датовані 1664–1765 рр. На основі аналізу джерела визначається його інформаційний потенціал для вивчення краєзнавчої тематики. Звертається увага на періодично вищій, полковий статус міста Козельця, що підносить значення актової книги як джерела. Аналізується низка документів, зокрема справи про власність на ґрунті та про наслідки побудови млина на Новій греблі, що містять цінну краєзнавчу та генеалогічну інформацію.

Ключові слова: актова книга, козацтво, урядники, міщани, сотня, Київський полк, Козелець.

Протягом середньовічної та ранньомодерної доби української історії актові книги різноманітних інституцій слугували для фіксації усіх типів документів, що потребували збереження й подальшого використання фізичними та юридичними особами тієї доби. Актובה книга м. Козельця має значний інформативний потенціал для дослідження різноманітних проблем української історії другої половини XVII – першої половини XVIII ст. Особливе значення документ має для вивчення історії Київщини, зокрема історії м. Козельця з околицями, та краєзнавчих проблем.

Дослідники української історії впродовж тривалого часу наголошують, що історію Київського полку вивчено недостатньо [16, с. 69]. Причиною такого стану є слабка джерельна база, особливо стосовно XVII ст. Саме тому вивченню регіональної історії сприятиме запровадження до наукового обігу та аналіз документів актової козелецької книги, що частково реалізується в пропонованій публікації.

Актובה книги XVII ст. є одним із найбільш цінних та надзвичайно інформативних джерел української історії цього періоду. Найкраще збережені документи Полтавського полкового уряду, Стародубського магістрату, частково Ніжинського магістрату, Бориспільської, Лохвицької й Пирятинської ратуш [1–5; 7–14; 17–19; 21–28]. Частина їх опублікована, частина доступна

дослідникам у фондах різних українських архівів, насамперед Центрального державного історичного архіву України в м. Києві та Інституті рукопису НБУВ [7–13; 29]. У XVII ст. уряди були «обопільними», тобто спільними для козацької та міщанської адміністрації. Практичне розділення книг записів настало лише з 20-х років XVIII ст., коли повною мірою запрацювали полкові канцелярії. Лише тоді записи стосовно старшини й козаків майже зникли з магістратських книг, що засвідчує перегляд книг Стародубського магістрату 20–30-х років XVIII ст. [29]. Запис обопільного уряду мав сталу форму, у якій спершу вписувалися козацькі урядники, потім неурядова старшина й далі представники міщанства.

Оригінал актової міської козелецької книги зберігається у відділі рукописів бібліотеки ПАН у Кракові. Доступна вона також у копії в бібліотеці Народовій м. Варшави [30]. Це актова книга обопільного козелецького уряду другої половини XVII – першої половини XVIII ст. Назва книги в каталозі польського архіву «Księga rządowa kozacka miasta Kosielca w gub. Czernikowskiej. w. XVII – XVIII, k.184». Книга складається зі 184 двосторонніх аркушів розміром 20 x 32.

Полковий київський уряд, через величину міста та високий статус міської спільноти Києва, перебував почергово в сотенних містах Острі й Козельці [16, с. 69]. Відомо, що резиденцією полковника київського Г. Коровки-Вольського в 1682 р. став Остер [15, с. 239]. Так як Козелець тривалий час був полковим містом Київського полку, то це посилює значення актової книги як джерела.

Починається актова книга березневими записами 1664 р. Акторами були, в основному, міщани, серед яких достатньо чітко виділяється шляхта, названа «славетним» панством проти «уцтивного» міщанства. У січні 1665 р. з'являється перший запис полкового уряду на чолі з полковником київським Гнатом Кальницьким, сотником козелецьким Павлом Клименком, отаманом городовим Прокопом Кіндратовичем та іншими урядниками козелецькими, підписаний писарем полку Київського Андрієм Митченком. Фактично, актова книга з 1664 р. детально фіксує персональний склад міського козелецького уряду та,

значною мірою, персональний склад козацького уряду, в основному сотенного, але часто й полкового київського. Вписувалися документи не лише мешканців Козелецької сотні, а й інших сотень полку, навіть інших полків. Персональні дані урядників, включно з родинною додатковою інформацією окремих документів, дають можливість відновити генеалогію багатьох козацьких й, особливо, міщанських родин Козельця та сіл сотні.

Переважно до книг вписували акти про право власності на рухоме та нерухоме майно у вигляді купчих, уступних, тестаментів, розподілів, договорів оренди та інших видів документів. Вони доносять інформацію про розміщення дворів, їх інфраструктуру, вартість, про власників сусідніх дворів. Високий соціальний статус та багатство в XVII ст. засвідчувало володіння млином. Розслідування справи про будівництво колишнім полковником Г.К. Коровкою-Вольським Нової греблі й млинів на ній, вписане в травні 1700 р. до міської книги, слугує яскравим прикладом інформативності цього джерела щодо краєзнавчої тематики.

У справі розглядалися події, що відбувалися впродовж 1690–1700 рр. Усе почалося зі скарги гетьману І. Мазепі колишнього полковника київського Григорія Коровченка, у 1700 р. – значного товариша військового, на мельників, що володіли млинами на Козарській греблі й нібито за наказом діючого полковника К. Мокієвського підтоплювали його млини [30, к. 137–140v.]. Розгляд справи повернувся в зовсім несподіваний для позивача бік. Він сам був звинувачений у зловживанні владою, що проявилось в незаконному будівництві Нової греблі й млинів на ній. Результатом дій колишнього полковника стало підтоплення сіл та інша шкода, завдана населенню протягом десяти років.

Для розгляду справи гетьман направив до Козельця Василя Чуйкевича, старшого канцеляриста військового, та Лук'яна Жураковського, суддю полку Ніжинського [30, к. 137]. Разом з урядниками Київського полку слідчі провели ретельне дізнання, об'їхавши всі постраждалі населені пункти. Основою для декрету став огляд місцевості та опитування жителів кількох сіл, особливо старожилів та мельників, які зі знанням справи пояснювали всі обставини.

Спершу комісія відвідала ратушне село Патюти, де отаманом був Степан Чеперний. Старовинне товариство цього села Семен Березка, Тимох Савенко, Герасим Кушніренко й вїт із громадою показали, що ще Аксак, староста острицький, хотів перед війною (до 1648 р. – І.К.) на тому місці, де тепер гребля Григорія Карповича, насипати греблю. Аксак їздив човном із мельниками оглядати береги, і мельники його відрадили будувати через можливу шкоду всім навколишнім селам, а саме Патютам, Буді, Чемеру, Держанувці, Киселівці, Блудшову, Адамовці, їх ґрунтам, сіножатям та галям [30, к. 137v.]. Саме це й сталося, коли в 1691 р. Григорій Карпович збудував Нову греблю й затопив ґрунти перелічених сіл. Опитані також вказали, що промовчали про можливі наслідки через те, що він тоді був полковником і його боялися. Також зауважили, що «фундуша на греблю» урядник місцевим не показував. Тобто будівництво було незаконним. Полковник навіть змусив населення навколишніх сіл працювати на спорудженні греблі. А в с. Блудшому ще й годували найнятого для будівництва майстра. Невдоволення місцевого населення означає, що подібні повинності не були традиційними й вважалися ознакою зловживання владою.

У ратушному селі Буда свідчили старовинні козаки Федір Канівець, Максим Коновка та вїт Степан Шолух. Вони перелічили численні кривди, нанесені через зведену греблю. Не затопило лише гаї та поля, так як вони розташовані далеко від річки Бобрик, яку вода з Остерського ставка підпирає назад. Свідки вказали, що на гроші пана Карповича наймані люди лише звели фундамент, а інші види робіт виконувало безкоштовно місцеве населення. У розповідях згадується затоплена велика низинна місцевість «Гала», на якій жителі Буди, Держанівки й Чемера десять років тому косили сіно. Тепер наймають сіножаті в моровлян [30, к. 138].

Мешканці с. Держанівка, яке належало судді полковому І. Жилі, отаман Данило Карпович, козак Карпо Пухненко та вїт Іван Білоус розповіли, як пан Карпович використовував на будівництві козаків і посполитих. Унаслідок зведення греблі в цій місцині було затоплено стародавній шлях до Козельця,

тому місцеві змушені їздити через Чемер, додаючи дві милі шляху. З угідь підтопило сіножаті, але поля й гаї вціліли [30, к. 138].

Мельник с. Киселівка Малахвей Антонович розповів, що «Козарська Киселювська гребля» раніше була вищою, ніж тепер. Біля Козар «усе коречники бивали», а коли настала «суша» (посуха в 1655 р., «семи годах по войне». – І.К.) мусили колеса робити. Із часом, близько тридцяти років тому (від 1700 р. – 1670 р.), гребля понизилася, і «коречників» не стало (через недбальство мельників). Раніше, коли були «коречники», шкоди не було через те, що мешканці землю не обробляли, а жили з рибальства, «[...] а другие роблением горелки забавлялися» [30, к. 138 v.]. Бажаючі орати землю робили це в Носівці, як у 1670 р., так і в 1700 р. Землю ж у Киселівці обробляли лише з 1655 р., із настанням посухи, до 1690 р., коли Нова гребля підтопила територію знову. Мельник також вказав, що універсалу на фондуш греблі «не чув», і додав, що зі своїм старшим братом Федором суплікував до пана Карповича, щоб греблю «не займав», та полковник відповів, що «якщо кривда вам буде, то мій кошт пропаде».

У ратушному селі Блудшому рідні брати Устим і Юхим Погиби повідомили, що Козарська гребля старіша за Киселівську, проте кривд ніколи не було, а від Нової сталися великі збитки. Було затоплено багато угідь, а в самих братів – два колодязі. На будівництво греблі полковник наказав зрубати приватний гай Погиб. Мешканці села тривалий час годували своїм коштом на будівництві майстрів і челядників полковника Карповича [30, к. 139]. Жителі с. Адамівка, отаман Тимуш Семенко та козак Юхим Свитка засвідчили, що підтоплені були лише кілька городів, інші угіддя не постраждали.

Цікаві свідчення в справі знаходимо щодо греблі с. Козари, належного полковнику. Їх дав «із діда і прадіда мельник на греблі Козарській» Василь Іваненко Масик. Його дід Олешко Кривий перейшов із міста Горошок і збудував ту греблю. Вона була висока, «же на ней все коречники бували до покровских татар, а Кгды татаре млины попалили, в тот час пороблено колеса гунчей, однак у двох клетках осталися коречники и гунчей колеса; а що болшая

[...] же коречники бували в Козари, и тепер колесо коречнее болше десяти лет до работи наготованное лежит на гребле в Козари» [30, к. 139]. Василь також уточнив, що при високій воді мельники киселівські просилили мельників козарських понизити скрині. Ті скрині не понижали, але воду пускали на всі заставки й рівень нормалізувався.

Свідчення в справі дали й представники старшого покоління. Ще до війни (1648 р. – І.К.) у дитячому віці Семен Стеценко переселився сюди з родиною й добре пам'ятав, що на Козарській греблі «вполе бывали коречники и гунчіе колеса». Те саме показав Васько Носаренко, котрий мешкав у Козарах більше 70 років [30, к. 139v.]. Отець Семен Павлович, священник святопречистенський козелецький, визнав, що Захаріяш Щербина, у той час дозорця всіх млинів у полку Київському, забороняв Григорію Карповичу насипати нову греблю через очевидну шкоду для місцевих мешканців. У кожному населеному пункті, окрім козаків та війта, свідчили й посполиті, їх імена містяться в справі. Усі опитані заприсяглися згідно з пунктами магдебурзького права й Саксону.

Отже, дві греблі, Киселівська та Козарська, були давніми, високими, проте їх експлуатація не наносила шкоди довкіллю та господарству місцевих мешканців. З появою полковницької Нової греблі, ще й збудованої без офіційного дозволу (фундуша), ситуація суттєво погіршала. Проте виправити її зуміли лише через десять років, коли змінився полковник, а розслідування провела спеціальна слідча комісія за наказом гетьмана.

Декрет комісії містить детальний аналіз причин підтоплення. Ретельно досліджено й описано течію річок Бобрика, Насташі, Остра, те, як Бобрик і Насташа впадають в Остер, де утворився став і чому Нова гребля стала причиною підйому води. Збудована Нова гребля витискала частину води з річки Остер у річки Бобрик і Насташу, внаслідок чого вони розливалися й затоплювали навколишні землі. У результаті слідства та судового розгляду 14 травня 1700 р. у с. Козари комісією було прийнято постанову знести Нову греблю й заборонити зводити греблю в цьому місці в майбутньому [30, к.140].

Отже, лише одна розглянута справа з актової козелецької книги дозволяє зазирнути за лаштунки адміністративної й судової системи Гетьманщини, доносить імена та соціальний статус учасників, зберігає відомості про облаштування та догляд за млинами в середині XVII ст., фіксує основні заняття місцевих мешканців, їх родинні зв'язки, містить детальні географічні описи. Завдяки цій інформації можемо доповнити історію кількох сіл удовж течії Остра та дрібніших річок. Надзвичайно важливими є персональні дані, необхідні для встановлення генеалогії місцевих козацьких і селянських родин. Козелецька актова міська книга містить багато іншої, цікавої та різноманітної інформації краєзнавчого характеру. Джерело має високий інформативний потенціал для вивчення різних аспектів історії Київського полку й Гетьманщини середини XVII – середини XVIII ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 г. / Черниговская губернская архивная комиссия ; под ред. В. Л. Модзалевского. – Чернигов : Тип. Г. М. Веселой, 1914. – 138 с.
2. Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века / под ред. и примечания В. Л. Модзалевского. – Чернигов : Изд. Черниговской губернской ученой архивной комиссии, 1912. – Вып. 1: Справы поточные 1664–1671 годов. – 236 с.
3. Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века / под ред. и примечания В. Л. Модзалевского. – Чернигов : Изд. Черниговской губернской ученой архивной комиссии, 1913. – Вып. 2: Справы вечистья 1664–1671 годов. – 115 с.
4. Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века / ред. и прим. В. Модзалевского. – Чернигов : Изд. Черниговской губернской ученой архивной комиссии, 1914. – Вып. 3 : Справы вечистья 1672–1680 годов. – 124 с.
5. Акты Мейского уряда 1612–1699 гг. / предисл. А. В. Стороженко // Киевская старина. – 1892. – Т. 37, № 4. – Прилож. С. 1–32 ; № 5. – Прилож. С. 33–48; № 6. – С. 49–64 ; № 7. – С. 65–112.

6. Горобець В. Влада та соціум Гетьманату: дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України: монографія / В. Горобець. – К. : Інститут історії України, 2009. – 271 с.
7. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ). – Ф. І. – Спр. 55256. – 365 арк.
8. ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 55257. – 200 арк.
9. ІР НБУВ. – Ф. XIV. – Спр. 6966. т. І. – 78 арк.
10. ІР НБУВ. – Ф. XIV. – Спр. 6966. – т. II. 70 арк.
11. ІР НБУВ. – Ф. XIV. – Спр. 6966. – т. III. 160 арк.
12. ІР НБУВ. – Ф. XIV. – Спр. 6967. – 69 арк.
13. ІР НБУВ. – Ф. XXVIII. – Спр. 49–84. – 74 арк.
14. Книги третье меские Ператинские // Стороженки : фамильный архив: в 8 т. – К., 1908. – Т. 6. – 499 с.
15. Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини: [монографія] / В.В. Кривошея. – К. : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 452 с.
16. Кривошея В. Старшина Козелецької сотні Київського полку // Запорозька Січ і Українське козацтво: зб. наук. праць / ред. колегія: В. В. Кривошея (голова) [та ін.]. – К. : ДП «Пріоритети», 2013. – С. 69–87.
17. Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.: (збірник актових документів) / підг. до видання О. Маштабей, В. Самійленко, Б. Шарпило. – К. : Наукова думка, 1986. – 222 с. – (Пам'ятки української мови. Серія актових документів і грамот).
18. Миллер Д. Стародубского магистрата книга справ поточных: (1690–1722) / Д. Миллер. – Х., 1894. – 16 с.
19. Модзалевский В. Л. Отрывки из Стародубской меской книги за 1664–1673 гг. / В. Л. Модзалевский. – Чернигов, 1911. – 37 с.
20. Окіншевич Л. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. / Л. Окіншевич // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Мюнхен : Заграва, 1948. – Т. CLVII : Праці Історико-Філологічної Секції. – 223 с.

21. Отрывки из Нежинских магистратских книг 1657–1674 годов. – Чернигов : Типография губернского правления, 1887. – 66 с.
22. Отрывки из Стародубовской меской книги за 1664–1673 гг. // Труды Черниговской губернской архивной комиссии: 1909–1910. – Чернигов, 1911. – Вып. 8. – С. 71–105.
23. Пиріг П. Протоколи Ніжинського магістрату 1659 і 1674 рр. / П. Пиріг // Сіверянський літопис. – 2002. – № 2. – С. 32–42.
24. Пиріг П. Цивільні і кримінальні справи Ніжинського магістрату 1651–1657 рр. / П. Пиріг // Сіверянський літопис. – 2001. – № 4. – С. 26–35.
25. Протокул до записовання справ поточных на рок 1690. – Чернигов : Тип. Губернского правления, 1852. – 180 с.
26. Протокуль до записования справъ поточнихъ на рокъ 1690 // Черниговские губернские ведомости. – 1852. Год пятнадцатый. – №№ 36–44. – С. 381–383, 396–401, 414–418, 429, 441–443, 462–468, 482–485, 490–500.
27. Протыкуль справъ поточнихъ 1683 годъ // Черниговскія губернскія ведомости. – 1857. – № 21–33. – С. 175–288.
28. Стародубского магистрата книга справ поточных: (1690–1722) // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Х., 1894. – Т. 6: Труды педагогического отдела историко-филологического общества, вып. 2. – С. 259–274.
29. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 208. – Оп. 1. – Спр. 24–29, 34–49, 82–91.
30. Biblioteka Narodowa w Warszawie. Dział mikrofilmów. Kraków PAN 280, mf. 9105. 184 k.

Кривошея И. И. Краеведческие материалы Козелецкой актовой книги (1664 – 1765 гг.)

Исследуется актовая книга города Козельца, сотенного центра Киевского полка, содержащая дела, датированные 1664–1765 гг. На основании анализа источника определяется его информационный потенциал для изучения краеведческой проблематики. Обращается внимание на то, что юридически город Козелец имел полковой, более высокий статус, что повышает значение актовой книги как источника. Анализируется ряд документов, в частности

дела о собственности на землю и дело о последствиях строительства мельницы на Новой плотине, которые содержат важную краеведческую и генеалогическую информацию.

Ключевые слова: актовая книга, казачество, урядники, мещане, сотня, Киевский полк, Козелец.

Kryvosheia I. I. Local history materials of Kozelets Town Register (1664 - 1765)

Register containing cases dated 1664-1765 of Kozelets town as a sotnia center of Kyiv regiment was under analysis. Its information potential for studying local history subject area is defined on the basis of register analysis. We focus our attention to periodically higher regimental status of Kozelets town that brings the value of the register as a source. A number of documents, including the cases concerning ownership of land and the consequences of mill building at Nova greblia (dam) that provide valuable local history and genealogical information were studied.

Keywords: register, Cossacks, uriadnyk (sergeant of the Cossacks), lower middle class citizens, sotnia, Kyiv regiment, Kozelets town.